

FOR 056-2021 Barnas Byrom: Aktiv Tollbodkai Kulturminnedokumentasjon

Dokumentinformasjon

Oppdragsgiver:	Bergen kommune
Tittel på rapport:	FOR 056-2021 Barnas Byrom: Aktiv Tollbodkai Kulturminnedokumentasjon
Oppdragsnavn:	Barnas Byrom: Aktiv Tollbodkai
Oppdragsnummer:	635287-01
Utarbeidet av:	Astrid Storøy
Oppdragsleder:	Anna Wathne
Tilgjengelighet:	Åpen

Forsidebilde: Tollbodkaien, 1955. Foto: Vilhelm Skappel. Widerøe's Flyveselskap AS, 1955.
Kilde: Marcus/UiB.

Kort sammendrag

Kulturminnedokumentasjonen er utarbeidet som grunnlag for trinn 1 i tråd med Byantikvaren i Bergen sin veileder Kulturminnedokumentasjon (2015). Utredningen beskriver områdets historie, bygninger og elementer som berøres samt en oppsummering med sårbarhet, innspill til tiltakene samt en enkel konsekvensvurdering.

02	30. mars 2022	Kulturminnedokumentasjon med konsekvensvurdering	AES	KIV
01	27. jan. 2022	Kulturminnedokumentasjon	AES	KIV
Ver	Dato	Beskrivelse	Utarb. av	KS

Forord

Bymiljøetaten gjennomførte i 2020 en lokasjonsutredning for en sentral lekeplass i Bergen sentrum, der den mest egnede lokaliteten samlet sett ble vurdert som Nordre Tollbodkai. Tomten er uregulert, og områdets rammebetingelser er følgelig begrenset. I den forbindelse har Asplan Viak har utredet området som et ledd i å øke kunnskaps-, - og beslutningsgrunnlag i forhold til både finansiering, fremdrift og videre saksgang etter plan- og bygningsloven.

Prosjektet omfatter en sanering av ca. 200 parkeringsplasser, og har som formål å revitalisere et attraktivt sjøfrontområde for allmennheten med fokus på barn og unges aktivitet, rekreasjon og forgrønning. Et større utbyggingstiltak i byens historiske sjøfront krever en grundig planleggings- og designprosess. På samme tid er det ønskelig med en raskest mulig realisering av arealer for aktivitet og rekreasjon på Nordre Tollbodkai. Bymiljøetaten anbefaler derfor en utbygging over flere trinn, som inkluderer flere parallelle oppgaver.

Første utbyggingstrinn som denne rapporten er en del av, omfatter:

- Opparbeidelse av nødvendig kunnskapsgrunnlag om tomten og tilgrensende områder
- Gjennomføring av brukermedvirkning
- Sanering av parkeringsplasser
- Etablering av midlertidige installasjoner for aktivitet og oppholdsrom del av planleggingsfasen for det permanente aktive byrommet. Etableringen forventes ferdigstilt våren 2023.

I trinn 1 forberedes også et forprosjekt for en videre utvikling av området. Kostnadene konkretiseres og gir grunnlag for eventuelle senere budsjettinnspill.

Bergen, 30.03.2022

Anna Wathne

Oppdragsleder

Kjersti I. Vevatne

Kvalitetssikrer

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	4
1.1. Bakgrunn	4
1.2. Mål og metode	4
1.3. Stedets karakter og avgrensing	4
1.4. Planer i området	6
2. Kulturminner og kulturmiljø i planområdet	8
2.1. Områdets kulturhistorie	8
2.2. Kjente kulturminner i databaser og register	14
2.3. Strøk, bygninger og elementer med kulturhistorisk verdi	17
3. Oppsummering	29
3.1. Sårbarhet og kulturminnefaglige innspill	29
3.2. Kulturminnefaglige innspill til planlegging av tiltaket	30
3.3. Konsekvensvurdering av skisseprosjekt	31

1. Innledning

1.1. Bakgrunn

Som en del av første byggetrinn skal det utarbeides kunnskapsgrunnlag for tomten på Nordre Tollbodkai. Denne kulturminnedokumentasjonen er en del av kunnskapsgrunnlaget, og er utarbeidet i tråd med Byantikvaren i Bergen sin veileder Kulturminnedokumentasjon (2015). Utredningen beskriver områdets historie, bygningsmiljø/bygninger og andre typer kulturminner innenfor tiltaks- og influensområde. I oppsummeringen beskrives sårbarhet og konsekvenser.

Kulturminnedokumentasjonen er utført av Asplan Viak AS ved sivilarkitekt Astrid Storøy med arkeolog Kjersti Ingolvsdotter Vevatne som kvalitetssikrer.

1.2. Mål og metode

Innenfor planområdet er det registrerte kulturminneverdier som kan bli berørt av tiltaket. Kulturminnedokumentasjonens formål er å skaffe kunnskap om kulturhistoriske verdier i området slik at dette kan legges til grunn ved utforming av tiltaket.

Dokumentasjonen omfatter en sammenfatning av de opplysninger det er offentlig tilgang på. Kartleggingen av kulturminnene er basert på registreringer i Askeladden og bygningsregisteret SEFRAK samt annen dokumentasjon fra tilgjengelige kilder. Kulturminnegrunnlaget som Byantikvaren i Bergen utarbeidet for kommunedelplan for Indre Havn i 2006 har utgjort en del av kunnskapsgrunnlaget som er benyttet.

Tiltaksområder er områder som blir direkte eller visuelt påvirket av planlagte tiltak. Influensområder er omkringliggende områder som kan bli påvirket av blant annet lokalisering og utforming av tiltaket, visuelle sammenhenger, vegetasjon og landskapsforming. Disse forholdene er beskrevet for å kunne se helheten i den kulturhistoriske utviklingen og i bevarte kulturmiljø.

1.3. Stedets karakter og avgrensing

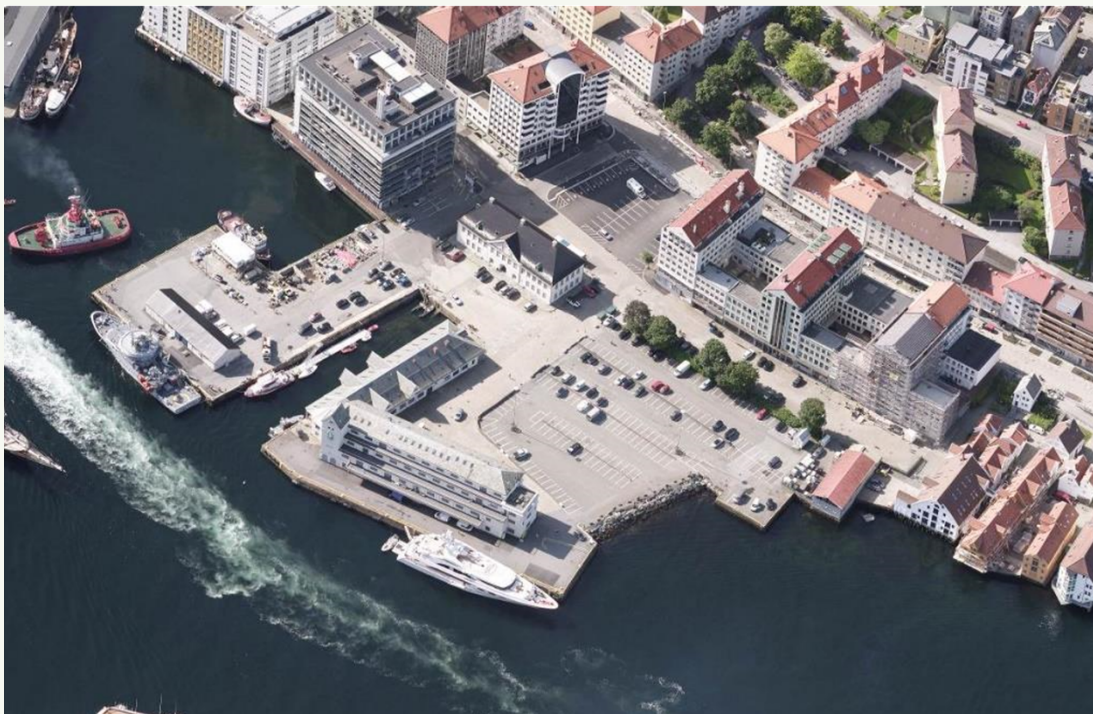
Nordnes er et halvøyformet område og et strøk i Bergen som ligger mellom Vågen og Puddefjorden. Navnet betegner det nordlige neset på Nordneshalvøya. Halvøya består av en rygg av skifer som har sitt høyeste punkt på Fredriksberg, 43 meter over havet. De eldste delene av bebyggelsen skriver seg fra kong Øysteins tid, da Munkeliv kloster ble reist. Nordnes er fortsatt preget av en god del eldre trehusbebyggelse til tross for omfattende ødeleggelser under andre verdenskrig. Fra rundt 1950 og fremover i tid har strøket blitt utbygd med ulike bolig- og forretningsgårder. På Nordnes ligger Akvariet i Bergen,

Fiskeridirektoratet, Havforskningsinstituttet, flere avdelinger av Høgskolen i Bergen, samt Nordnes skole som ligger øverst i enden av Tollbodallmenningen i fond mot Tollboden nede ved kaiområdet.

Tiltaksområdet ligger i enden av Tollbodallmenningen på østsiden Nordnes mot Vågen, og omfatter parkeringsplassen ved den fredete tollboden og tollbodkaiene avgrenset av Vågen i sør, øst og nord, og C. Sundts gate i vest. Omkringliggende bygningsmiljø utgjør influensområdet.

Figur 1: Tiltaks- og influensområde er vist med rød ring. Kilde: Bergenskart.

Figur 2 Tiltaksområdet sett fra nord. Kilde: Bergen kommune.

1.4. Planer i området

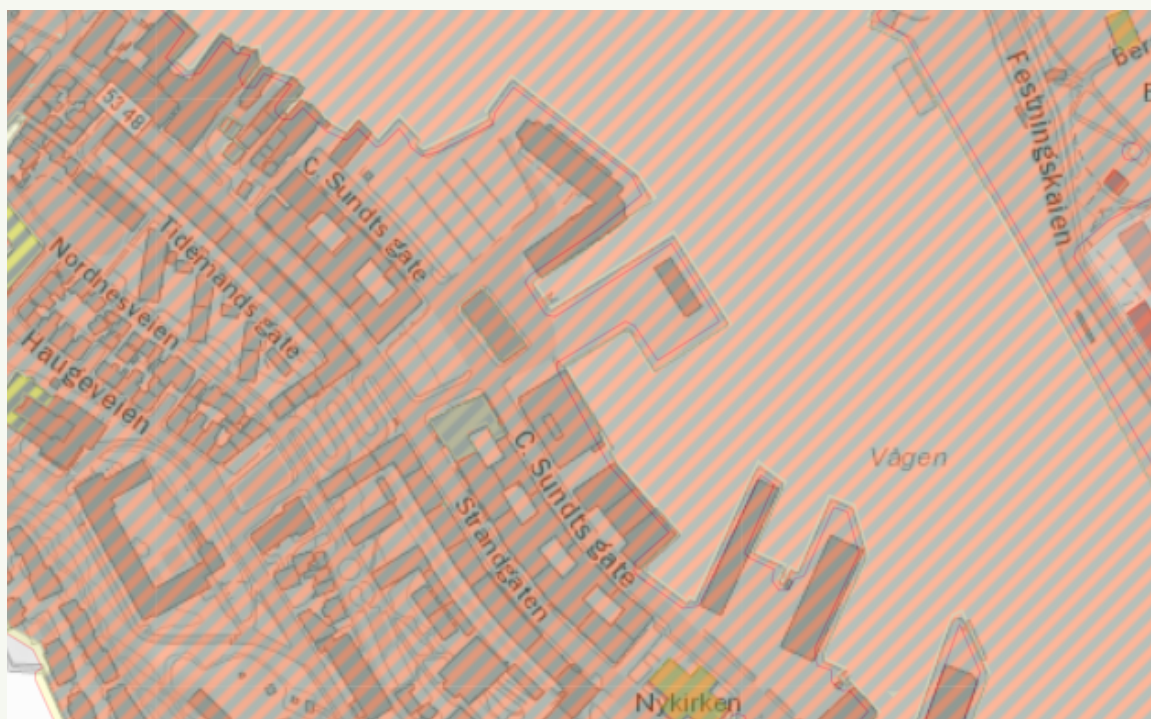
Tiltaksområdet er ikke regulert.

I **kommuneplanens arealdel 2018-2030 for Bergen kommune** (vedtatt i bystyret 19. juni 2019) beskrives hensynet til kulturmiljøet. I plankartet er en rekke kulturmiljø vist som hensynssoner med særlig hensyn til bevaring av kulturmiljø (H570). I disse områdene skal den kulturhistoriske bebyggelsens egenart og områdets særpregede kulturmiljø sikres og opprettholdes. Avgrensningen av disse områdene tar utgangspunkt i Hensynssone for Historiske senter, utarbeidet av Byantikvaren. Planloven tillater ikke bestemmelser til hensynssone etter § 11-8 c, og det er derfor valgt å supplere med bestemmelsesområder. Til bestemmelsesområdene stilles det krav til kulturhistorisk analyse, der historisk bystruktur, kommunikasjonskanaler og bygningsmiljø klarlegges og drøftes med hensyn til betydning og føring for videre byutvikling (§ 36.2.1).

§ 36.2 Båndlegging etter lov om kulturminner (730): Fredet bygrunn i Bergen sentrum

a. Tiltak som nevnt i kulturminnelovens § 3 og som kan berøre middelalderbyen, må søke dispensasjon fra lovens bestemmelser. Søknad om inngrep i automatisk fredet kulturminne innenfor hensynssonen skal sendes kulturminnemyndighet.

b. Innenfor bysentrum finnes det automatisk fredete kulturlag fra middelalderen. Ved tiltak i, eller i nærheten av disse hvor det er fare for påvirkning av grunnvannstand, kreves miljøoppfølging. Riksantikvaren avgjør hvordan miljøoppfølgingen skal gjennomføres.

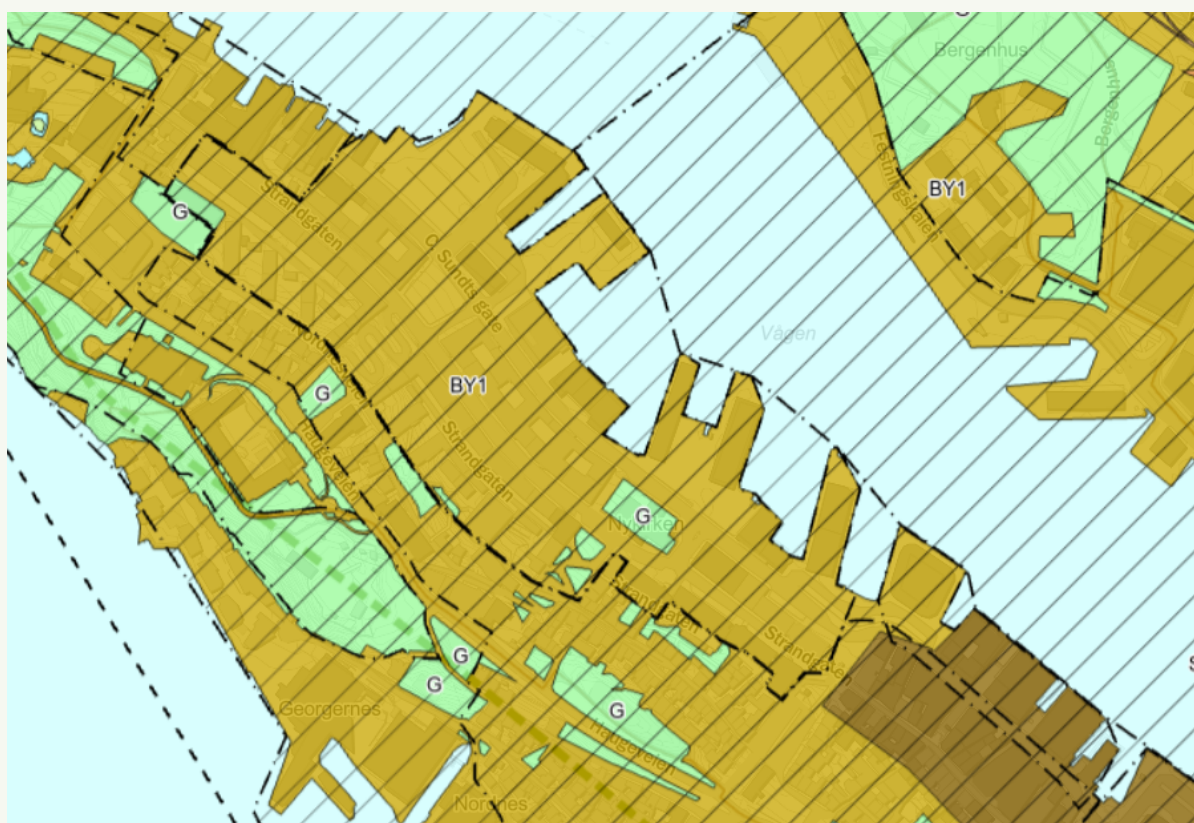
Figur 3 Kartet viser et utsnitt av middelalderbygrunnen som dekker hele tiltaksområdet. Kilde: Askeladden.

Hensynssone for bevaring (570): Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk. Om og hvordan et tiltak berører kulturminner eller kulturmiljø skal vurderes i samråd med Byantikvaren.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø».

KPA 2018 Vedlegg 4 gir utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring kulturmiljø (H570), § 35.5.

Under kap 5.3 1944-området (delområde 3) beskriver som følger: Området fikk store skader under 2. verdenskrig og preges av gjenreisningsarkitektur med modernistisk formspråk i store volum. Mineralitt puss, teakdører og vinduer er viktige detaljer. Bebyggelsen følger et middelaldersk veifar gjennom Strandgaten. Hovedtrekk i opprinnelig arkitektur, særlig fasadeuttrykk, bør bevares. Området er av nasjonal interesse.

Figur 4 Utsnitt av gjeldende kommuneplanens arealplan, som viser avgrensingen av hensynssone for delområde 3 (BY1) i KPA 2018 Vedlegg 4. Kilde: Bergenskart.

2. Kulturminner og kulturmiljø i planområdet

2.1. Områdets kulturhistorie

Bergen ble grunnlagt av kong Olav Kyrre i 1070 og var hovedstaden i Norge fram til 1299, da Oslo ble sete for kongen. Bergen var tidlig en by preget av handel med kontinentet, der tørrfisk fra nord ble utvekslet med korn og forbruksvarer fra sør. Både handel, kongemakt og en sterk bispestol var samlet her, og byen var blant Nordens største byer gjennom hele middelalderen. Bergen var Norges største by helt frem til 1830-tallet.

Gjennom flere reguleringer ble det lagt ut parseller, grunn til kirkebygg, allmenninger langs Vågen og etter hvert også i Vågsbunnen, men i utgangspunktet grodde byen frem av seg selv fra Bryggen og østover. Den eldste bosettingen var på den smale stripen av land mellom Mariakirken i nord og Korskirken i sør.

Etter 1248-brannen skjedde byutviklingen i mer regulerte former, stadfestet som en byplan etter Magnus Lagabøters bylov fra 1276. Sjøtilkomst var en viktig premiss for bylivet. Byloven beskrev allmenningene som felles byrom som skulle sikre alle menns rett til fellesarealer og sjøtilkomst. Etter utallige bybranner fikk allmenningene etter hvert også funksjon som branngater. Flere nye allmenninger ble etablert gjennom århundrene og bredden økte for hver bybrann.

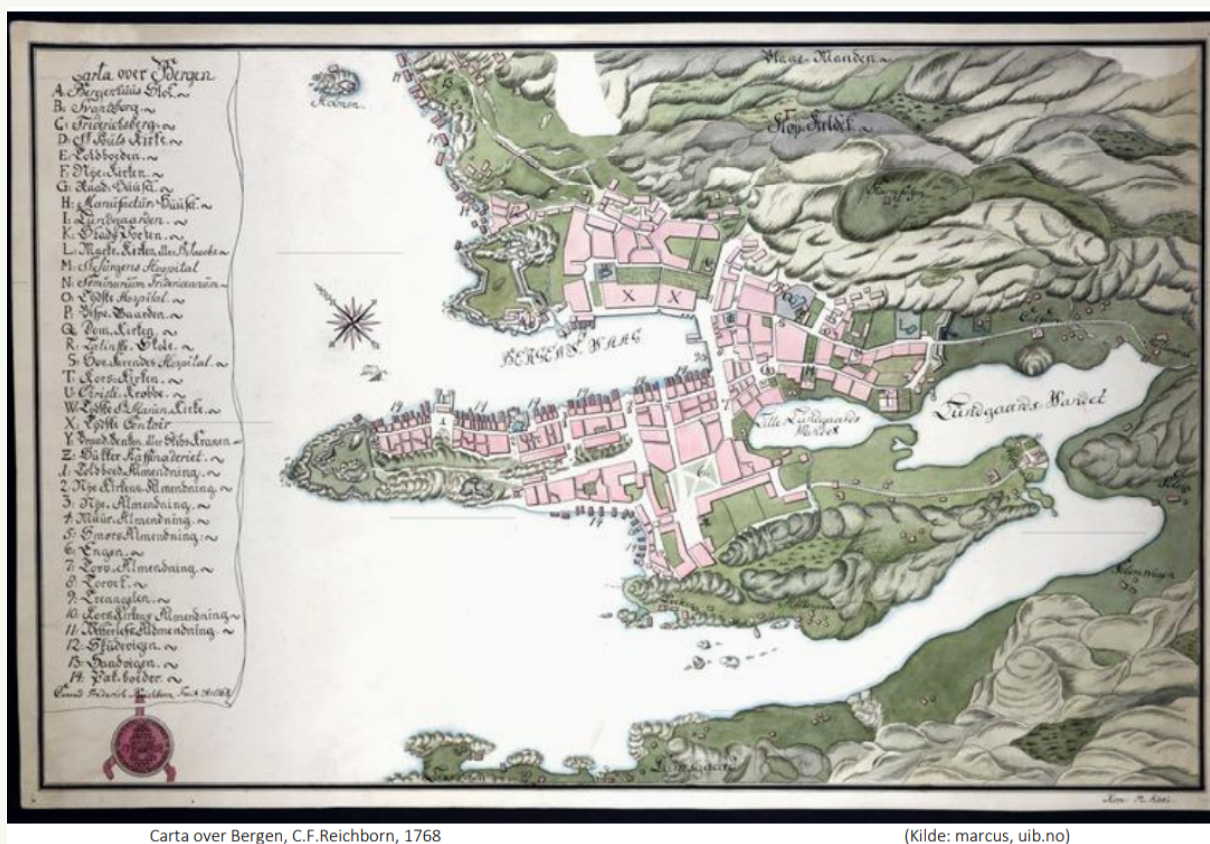

Figur 5: Schöleus-stikket, det eldste Bergensprospektet ble tegnet av Hieronymus Schöleus i 1588.
Kilde: Marcus.uib.no

Byggverk av stein var kostbart, og derfor forbeholdt offentlige bygninger som kirkelige, administrative og militære anlegg, for eksempel Erkebispegården som var en av byens markante steinbygninger i høymiddelalderen. Den første bygningen ble oppført på Stranden tidlig på 1300-tallet. Rester av grunnetasjen i hovedfløyen ligger under Nykirken (arkeologisk kartlagt etter at kirken ble ødelagt under eksplosjonskatastrofen 1944). Reisverkshus eller tilsvarende enkle stavbygninger var de alminneligste hustypene før Svartedauden. Senere kom lafteteknikken til å bli fremherskende.

Fra 1350 etablerte hanseatene et eget gilde eller «kontor» på Bryggen, slik de også hadde i Brügge, London og Novgorod. Hanseatenes etablering førte til at byens egne borgere gradvis etablerte sin handelsvirksomhet på vestsiden av Vågen, på Strandsiden. Her var det dårligere havneforhold enn på Bryggen, men ga en gunstig plassering for sjøfarten og Vågen som havn. Hanseatenes virksomhet ble avviklet i 1761. På det tidspunktet hadde de fleste kjøpmenn på Bryggen opprettet Det nordiske kontor i 1754, som fortsatte handelsvirksomheten fra Bryggen.

Bydelene som vokste fram langs sørvestsida av Vågen (Strandsiden og Nordnes) og i Vågsbunnen, tilhørte det nye borgerskapet. Det fikk tilskudd gjennom innvandring fra mange kanter; Danmark, Tyskland, Skottland og Nederland. Slik vokste byen også gradvis utover på vestsiden av Vågen mot Erkebispegården på Nordnes, og helt ut til Nordnespynten.

Figur 6 Kartet viser Bergen og Nordnes i 1768. Kilde: Marcus, uib.no

Bergen har vært preget av en rekke bybranner. Brannen i 1702 var den største, og la det meste av byen i ruiner. Ved gjenoppbyggingen ble det etablert en ny forbindelse på sjøsiden av Vågsbunnens bebyggelse. Med den nye utfyllingen flyttet også torget med ut mot sjøen og fikk dermed det som er dagens plassering innerst i Vågen. Brannene førte til den største fornyelsesprosessen i byens historie. Husene gikk fra å være tjærebredde til malte, mest i lyse farger og helst hvitmalte.

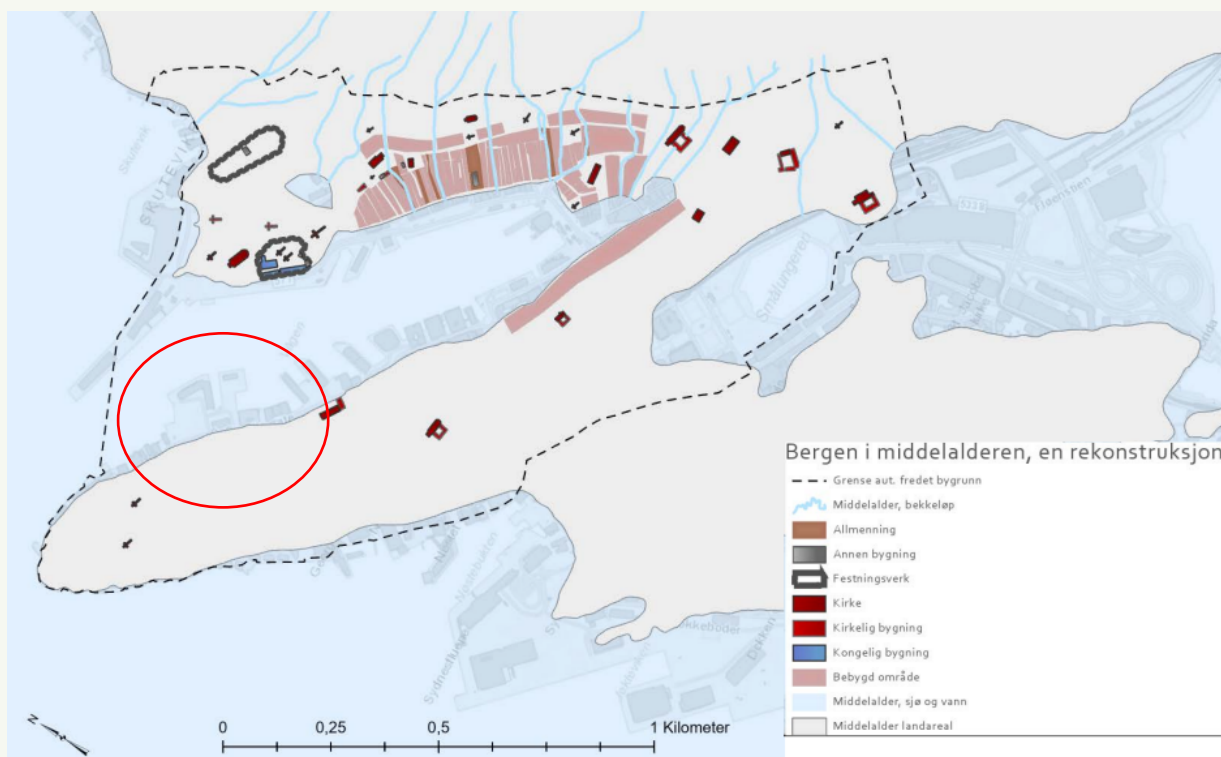

Figur 7 J F L Dreier august 1800. Tydelig på Nordnes sees Tollboden, Nykirken og Fredriksberg. Kilde: Norges Kirker. Bergen Bind 2. Lagt ut av Bjørn- Erik Boye. Kilde: bilder og video | Bergen 1860-1910 (ba.no).

Den første bygningsloven kom i 1830, samtidig som en stadskonduktør ble knyttet til forvaltningen for å forestå byplanarbeidet. Inntil 1855, da en reguleringsplan var vedtatt før halve sentrum brant, var det brannene som i hovedsak la opp rammene for byplanene.

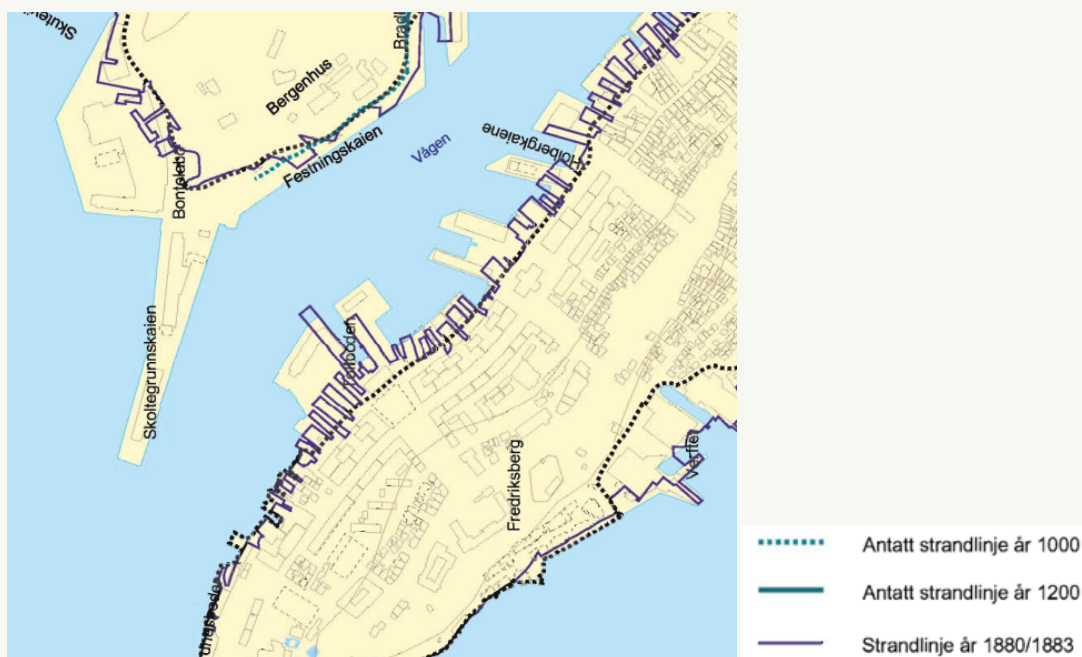
Byen holdt seg uforandret i sin egenart frem til 1916-brannen (med unntak av endringene i byggestilen 1855-brannen førte med seg) med høye murhus i sentrum som kom til å bryte radikalt med strøkene i nabolaget. Etter hver brann gjennom 1700- og 1800-tallet gjorde nye stilpåvirkninger fra sentrale europeiske land seg gjeldende, og medførte at byen fortonte seg som en parade av skiftende tiders smak og stilretninger.

På tross av kongelige forordninger etter de store bybrannene om å gjenoppbygge husene som mer brannsikre murbygninger, fortsatte bergenserne å bygge i tre i den tette byen. Den internasjonale innflytelsen var likevel sterk, og i Bergens småskala trehusbebyggelse finnes internasjonale stilimpulser, som i stor grad er knyttet til stein- og murarkitektur koblet med den lokale byggeskikken til det som i dag ofte kalles «Bergenshus». Begrepet er en slags fellesbetegnelse for den stedegne bergenske urbane trearkitekturen som likevel har stor bredde i både uttrykk, størrelse og alder.

Figur 8 Kartet viser en rekonstruksjon av Bergen i middelalderen, med daværende sjølinje. Den røde sirkelen markerer tiltaksområdet. Kilde: Kulturmiljøplan for Bergen 2021-2025, Identitet med særpreg. Bergen kommune.

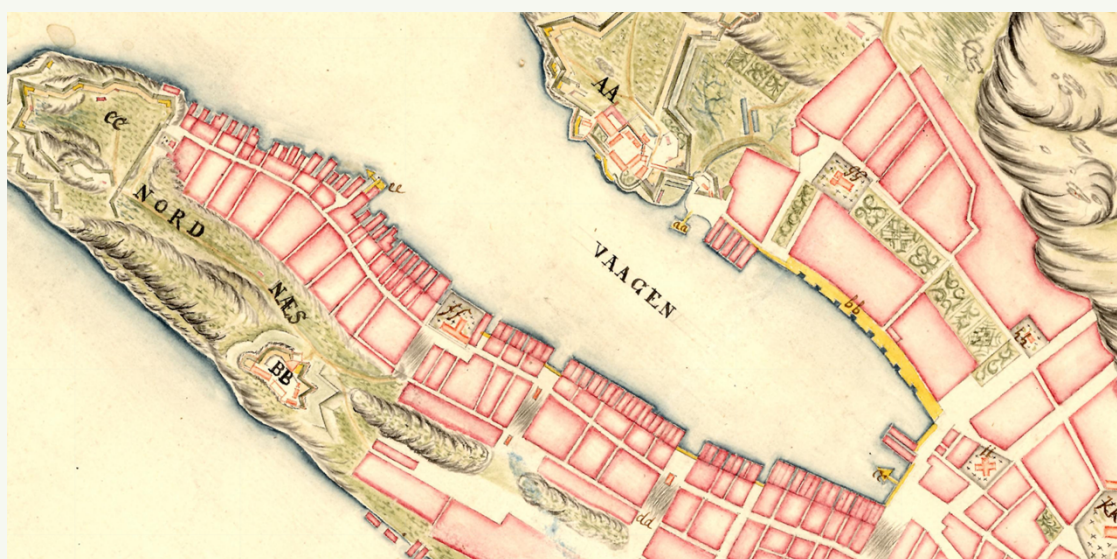
Ved siden av brannene er det utviklingen av strandlinjene som opp gjennom århundrene har ført til de største endringene i det sentrale bybildet, særlig på øst- og sørsiden av Vågen, ved breddene av Lungegårdsvannene og i noen grad langs Puddefjorden.

Figur 9 Kartillustrasjon som viser opprinnelig strandlinje på Strandsiden. Fra Byantikvarens kulturminnegrunnlag for Bergen havn. Kilde: Bergen kommune.

Gjennom middelalderen ble strandlinjen bygget stadig lengre ut i Vågen fordi man ønsket å få bedre havneforhold for store handelsskip. I høymiddelalderen var det fjerning av ruinene etter de mange og store brannene som skjøv strandlinjen i øst ut i Vågen og dermed endret kaifronten. Denne fjordarmen var opprinnelig mye bredere enn i dag, innpå det dobbelte av de 130 m det nå er mellom Bryggen og Stranden.

Da Strandsiden ble utbygd fra slutten av middelalderen og utover, fikk kaifronten der en annen karakter enn på motsatt side av Vågen. Den kompakte rekken med sjøhus var bare avbrutt av hoper mellom gårdpartene, som etter hvert ble atskilt av allmenningene. I første halvdel av 1500-tallet var det ingen hus nord for Erkebispegården, men senere i århundret kom det en spredt bebyggelse på kammen av Nordneshalvøya og fra Nøstet ut mot Nordnespynten. Dette var enkle hus for fiskere og småårsfolk. De velstående hadde sine boliger nord og sør for Muren. Anlegningen av flere allmenninger gjorde byen åpnere. Men bredere gateløp og større avstand mellom gårdene ble motarbeidet, for handelsstanden hadde sterkt behov for tomteland langs Vågen. Takteking med stein var et offentlig krav som lot seg gjennomføre, å bygge i mur fremfor trevirke var et økonomisk spørsmål som bare de mest velstående byggherrer kunne imøtekomme.

Figur 10 Utsnitt av kart fra 1757 som viser de ulike kaifrontene nord og sør for Vågen. Kilde: 1881 Kart.

Etter første verdenskrig ble Bergen rammet av økonomiske kriser. Fallitter, stengte industrianlegg og skip i opplag kom i tillegg til følgene av en storbrann i 1916. Fra 1935 opplevde næringslivet en forbedring, men andre verdenskrig påførte byen store skader. Bombeangrep og andre krigsulykker gjorde Bergen til den norske byen som hadde flest drepte og sårede sivile i årene 1940 – 1945. Natten 14. juni 1940 kom britiske fly inn over Bergen og bombet mål i havneområdet. Flere bomber gikk av i sentrum, og ett stort boligområde fra Tollbodallmenningen, Naglegaten, på skrå opp mot Sjøfarende Aldersheim og langs Nordnesveien helt til parken ble rammet. I alt ni kvartaler ble ødelagt. Bombene tok noe, og brannene som oppsto etterpå tok resten.

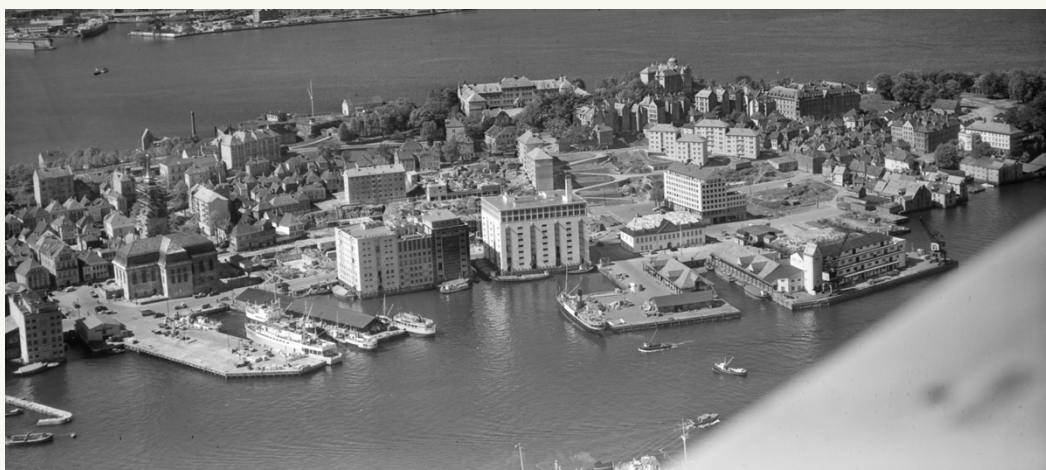

Figur 11 Bombingen av Nordnes 15. juni 1940. Kilde: Marcus, uib.no.

I april 1944 ble byen rammet av en stor eksplosjonskatastrofe på Vågen. En brann i det nederlandske lasteskipet «Voorbode», som lå til kai ved Festningskaaien fullastet med sprengstoff, utløste en enorm eksplosjon som raserte store deler av Bergen og tok 154 liv. Trykkbølgen og den påfølgende flodbølgen tok med seg både bygninger og mennesker. Det oppsto branner på begge sider av Vågen som spredde seg fra hus til hus på Nordnes, Bradbenken, Festningen, Skuteviken og helt ut i Sandviken. Hele kvartalet mellom Nykirkeallmenningen og Tollbodallmenningen sto i brann. Ved slutten av krigen lå et stort område på Bergenhus, Nykirken og Tollboden i ruiner.

Figur 12 Flyfotoet viser det store omfanget av byområdet på begge sider av Tollbodsallmenningen som ble ødelagt under andre verdenskrig. Bildet er fra 1951. C. Sundts gate 57 nærmest Tollboden ble oppført for Vaksdal Mølle samme år. Foto: Widerøe's Flyveselskap AS. Kilde: Marcus, uib.no.

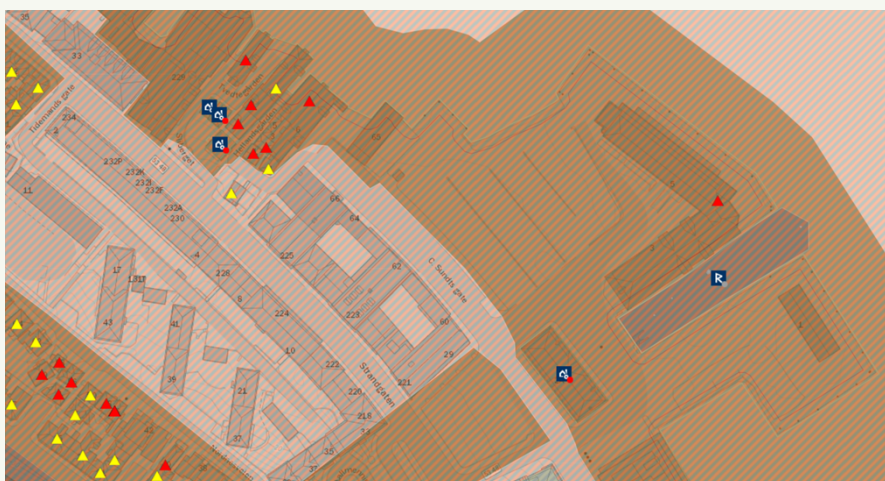

Figur 13 Bildet viser gjenoppbyggingen av området rundt Tollbodallmenningen. Foto: Vilhelm Skappel. Widerøe's Flyveselskap AS, 1955. Kilde: Marcus, uib.no.

Bergens vekst i årene mellom 1951 og 1971 skjedde nesten utelukkende utenfor bygrensene, i nabokommunene Åsane, Fana og Laksevåg og noe i Arna. Byen led da av akutt plassmangel og boligmangel, manglende sanitære forhold og tendenser til forslumming, som ble forverret av den sterkt økende biltrafikken som pendlingen fra den voksende befolkningen i omlandskommunene medførte. Den 1. januar 1972 ble disse fire kommunene i sin helhet innlemmet i Bergen.

2.2. Kjente kulturminner i databaser og register

Innenfor tiltaks- og influensområde er det kjent flere kulturminner i offentlige databaser. Tiltaksområdet omfattes av den automatisk fredete middelalderbygrunnen. Det er en uavklart funnlokalitet i sjø, og Tollboden er forskriftsfredet etter kulturminneloven. Det er en kjent bygning registrert i SEFRAK i tiltaksområdet. I nabolaget Sliberget er det kjent tre fredete bygninger samt ni SEFRAK-registrerte bygninger.

Figur 14: Kartet viser middelaldergrunn, fredete bygninger og SEFRAK-registrerte bygninger samt avgrensing av område K69 i Riksantikvarens NBI-register som berører tiltaks- og influensområdet. Kilde: Askeladden.

En del eldre boligbebyggelse i influensområdet er oppført like før og etter andre verdenskrig. De har ingen verneverdi i seg selv, men inngår i både KPA2018 vedlegg 4s hensynssone bevaring for delområde 3 (se kap 1.4).

Området inngår også i både middelalderbyen Bergen og Riksantikvarens NB!-register K69 Strandsiden som gir ulike føringer for nye tiltak:

Middelalderbyen Bergen er fredet i henhold til Lov om kulturminner (kml) § 4. Skipsfunn er automatisk vernet jf. kml § 14. Middelalderbyen omfatter alle middelalderske kulturlag i bakken, middelalderske gatestrukturer og stående bygningskonstruksjoner fra før 1537. Tiltak som er egnet til å skade, flytte eller tildekke kulturminnet er forbudt uten etter særskilt søknad og dispensasjon gitt av rette kulturminnemyndighet jf. kml § 8 første ledd. Alle tiltak som medfører inngrep i havbunnen krever tillatelse etter kml § 14. Ved tiltak som krever dispensasjon fra kulturminneloven § 8 første ledd eller tillatelse etter kml § 14, skal søknad sendes rette kulturminnemyndighet i god tid.

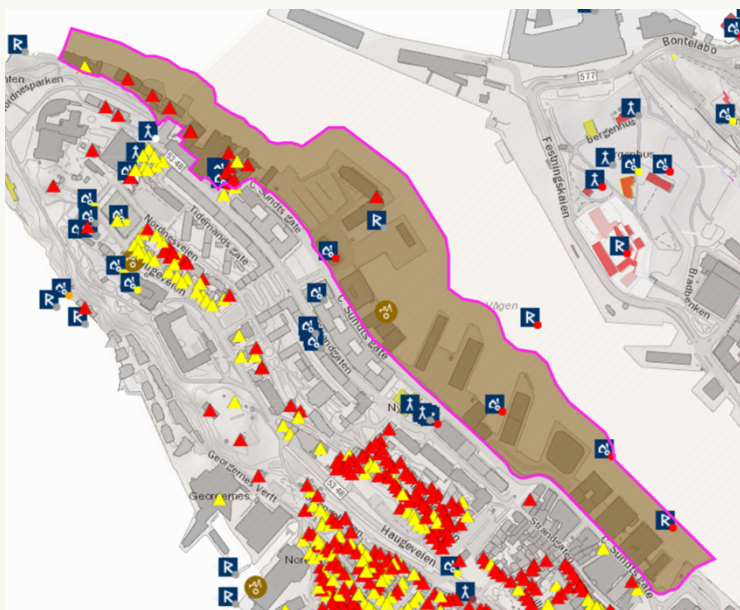

Figur 15 Kartet viser avgrensingen av middelalderbyen Bergen. Kilde: Bergenskart.

Riksantikvarens NB!-register er en database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. NB!-registeret angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det innebærer ikke formelt vern, men gir grunnlag for angivelse av nye hensynssoner etter plan- og bygningsloven og grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner.

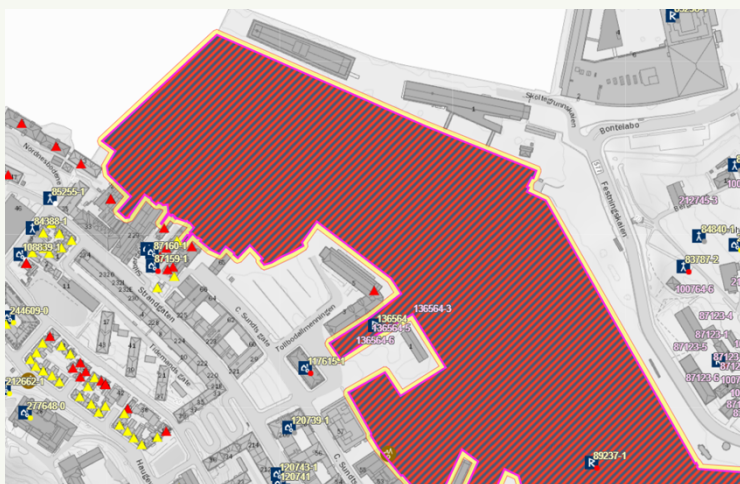
Om K69 Bergen Strandsiden har Riksantikvaren gitt følgende begrunnelse for nasjonal interesse: *Kaistrukturen på Strandsiden er ulik fra Bryggen. På Strandsiden er det hopper, kai og*

allmenning, strukturer som har historiske linjer tilbake til den første bebyggelsen på Strandsiden. Det anses viktig å bevare dette og unngå nedbygging utenpå varehusene og i allmenningene/kaiene. Denne moderniserte middelalderstrukturen, som en del av Vågen og i strukturell kontrast til verdensarvstedet Bryggen gjør at delområdet har nasjonal interesse. Den ytterste delen av området har en liten rest av denne sjøgårdstrukturen som går tilbake til middelalderen. Tollboden fra 1759-61, sammen med pakkboden fra 1830, er en del av dette kulturmiljøet.

Figur 16 NBI-registrert K69 markert med brunt. Kilde: Askeladden.

ID 89237-01 Vågen/ B. Sj. 4717 Havneområde. Senmiddelalder – moderne tid. Automatisk fredet. Ved undersøkelser foretatt i perioden 1979 -83 og 2009-2010 er det funnet løsfunn på sjøbunnen som med datering fra middelalder opp til nyere tid, også vrakrester. Dette er et funnområde som ut fra høy alder og stor kunnskapsverdi er av nasjonal betydning.

Figur 17 Utsnitt fra Askeladden, nasjonal database for kulturminner, som viser en del av ID 89237-01 i områdene ved Tollbodskaien.

2.3. Strøk, bygninger og elementer med kulturhistorisk verdi

Strandsiden

Området på vestsiden av Vågen har, helt fra dampbåtenes tid, vært viktig som havn for båter fra distriktene både nord og sør for Bergen. Bebyggelsen på Strandsiden var frem til brannene i 1901 og 1916 preget av sjøboder med direkte adkomst til sjøen, med dype hoper mellom. Sjøbodrekken strakk seg fra Vågen og helt ut til Nordnes, bare avbrutt av de fem almenningene Smørs-, Mur-, Holbergs-, Nykirke- og Tollbodallmenning.

Figur 18 Nedre del av Tollbodsallmenningen i dag sett fra Tollbodkaiaen og opp. Foto: Asplan Viak.

Tollbodallmenningen som går fra C. Sundts gate til Nordnesveien ble offisielt stadfestet i 1857. Til 1993 het den Tollbodallmenning. Den ble etablert som følge av bybrannen i 1756, da det ble vedtatt å legge området mellom Vågen ved den nye Tollkammerbygningen og Fredriksberg åpent som allmenning. Nederste del har en bredde på 68 m, lenger oppe 40 m, og den øverste delen, anlagt først etter 1800, er 29 m bred. I 1814 ble det langs nedre del plantet trær på begge sider, men trærne fikk ingen lang levetid. Vestre del av allmenningen ble 1895 opparbeidet til slyngvei med beplantninger.

Allmenningen og den opprinnelige bebyggelsen på begge sider ble ødelagt under andre verdenskrig, og er gjenoppbygd på 1950-tallet. Den nye bebyggelsen som ble reist i området fikk en ny, moderne utforming. Til erstatning for den opprinnelige trebebyggelsen ble tidsmessige, store murbygninger på fem til seks etasjer reist på tomtene, bygd i 1950-tallets typiske byggestil med funksjonalistisk uttrykk.

Figur 19 Flyfoto fra 1962 viser etterkrigsbebyggelsen langs Tollbodallmenningen og C. Sundts gate. Foto: Widerøe's Flyveselskap AS, 1963. Kilde: Marcus, uib.no.

C. Sundts gate, oppkalt etter kjøpmann Christian Gerhard Ameln Sundt (1816-1901), ble i første omgang anlagt mellom Muralmenning og Holbergsalmenning (1903) i store trekk langs den gamle strandlinjen. Gaten ble senere forlenget utover mot Nordnes like etter andre verdenskrig. Den nye gaten brøt opp den eksisterende bebyggelsesstrukturen i området, som opprinnelig hadde en middelalderstruktur med lange smale tomter som strakk seg fra Strandgaten og helt ned til sjøbodene.

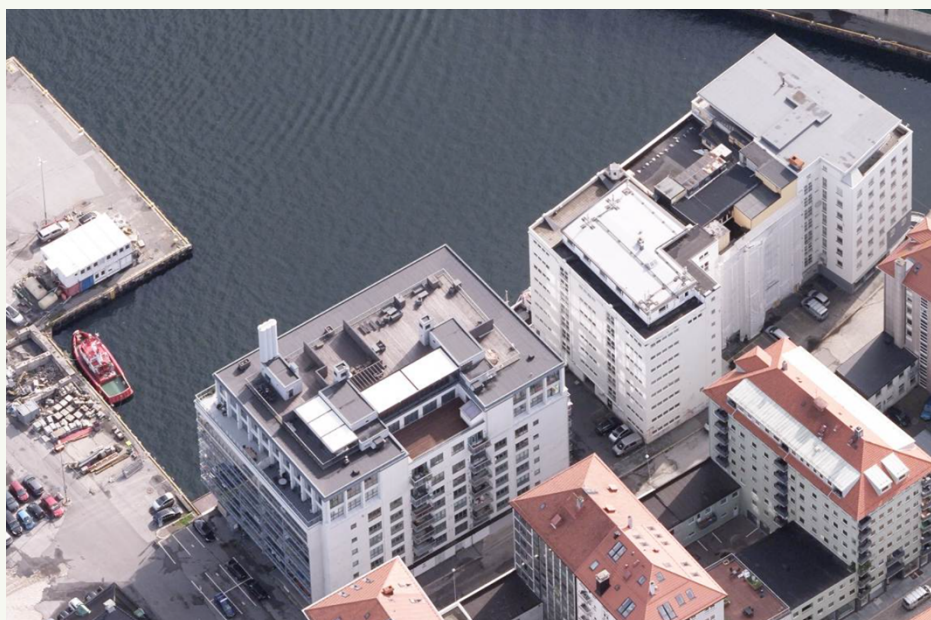

Figur 20: C. Sundts gate fra nr 10 sett mot Tollboden og videre sørover.

C. Sundts gate 55 ble oppført i 1930 for W. Giertsen A/S (ark. Kjeld Bugges entreprenørkontor). Bygningen tilhørte i perioden 1964-68 Norges Råfisklag og mellom 1968-83 Vestlandske Eggsentral. På tomten lå tidligere Prahlegården.

Figur 21 Utsnitt av bilde som viser C. Sundts gate 57 til høyre, og nærmest 55 til vestre. 1955. Foto: Vilhelm Skappel. Widerøe's Flyveselskap AS, 1955. Kilde: Marcus, uib.no.

Figur 22 Skråfoto av de samme bygningene som figur 20, fra 2020. Nr 57 til høyre, nr 55 nærmest til venstre. Kilde: 1881 Kart.

C. Sundts gate 57 ble oppført i 1951 (ark. Aage Blich) for Vaksdal Mølle, som hadde kontor- og lagerbygning her frem til 1960. Senere har her vært lokaler for Handelshøyskolen. Ombygd til boliger de siste år. De nye bolig- og kontorbygningene på begge sider av

Tollbodallmenningen, oppført av mur i seks etasjer med sokkel og sal-/valmtak, fikk samme funksjonalistiske uttrykk.

Vågen og området langs Strandsiden med fysiske spor av de ulike epokers havneaktiviteter og tilhørende bygningsmasse, er viktig for byen. Selv om det meste av den lange, opprinnelige pakkhusrekken er borte, representerer dagens kaimønster med utstikkere og forretningsgårder i mur og betong en tilpasning til, og videreutvikling av, den gamle pakkhus- og allmenningsstrukturen. Den nyere arkitekturen i området er av høy kvalitet og representerer sin samtidsarkitektur på en god måte. 1950-talls bebyggelsen er delvis endret, men innehar fremdeles mange autentiske detaljer, opprinnelige preg og lesbarhet bevart.

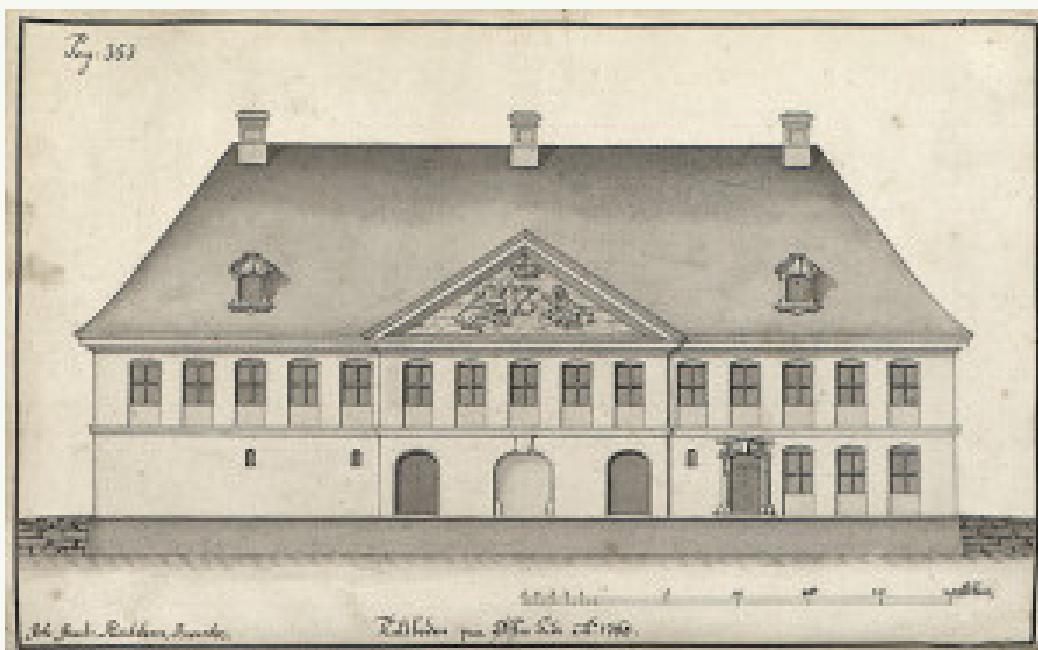

Figur 23: Vågen 1962. Foto Widerøe's Flyveselskap AS. Kilde: Marcus, uib.no.

Nordre Tollbodkai

ID 136564 Tollbodshopen. Datering Senmiddelalder (1) og Eldre enn 100 år (6). Uavklart funn. Tollbodshopen ligger på sørsiden av Vågen (strandsiden). Den tidligste historien her er mindre kjent ettersom arkeologiske utgravinger først og fremst har vært utført på Bryggen-siden. Oversikter over hvordan bebyggelsen i Bergen var organisert i andre halvdel av 1200-tallet viser at det på denne tiden var etablert flere kirker på strandsiden av Vågen, mens bebyggelsen hovedsakelig var lokalisert på Bryggen-siden. Bebyggelsen på strandsiden skjøt først og fremst fart frem mot slutten av 1300- og begynnelsen av 1400-tallet. Utbygginger på selve kaianleggene ble sist foretatt på slutten av 1800-tallet.

Tollboden ID 117615-01 Bergen Tollsted, Tollbodallmenningen 2A. Forskriftsfredet etter § 22a 2013 (Landsverneplan for Entra Eiendom AS). I 1561 ble Strandsiden utstyrt med sin første tollbod, som ble byens største trebygning. Etter den store bybrannen i 1756 ble det besluttet å anlegge en ny almenning på Nordneshalvøya og å plassere byens nye tollbodanlegg her. Tollboden ble tegnet av arkitekt Johan Joachim Reichborn fra Hamburg, som i 1757 ble kalt til Bergen for å oppføre kirker og andre offentlige bygg etter brannen.

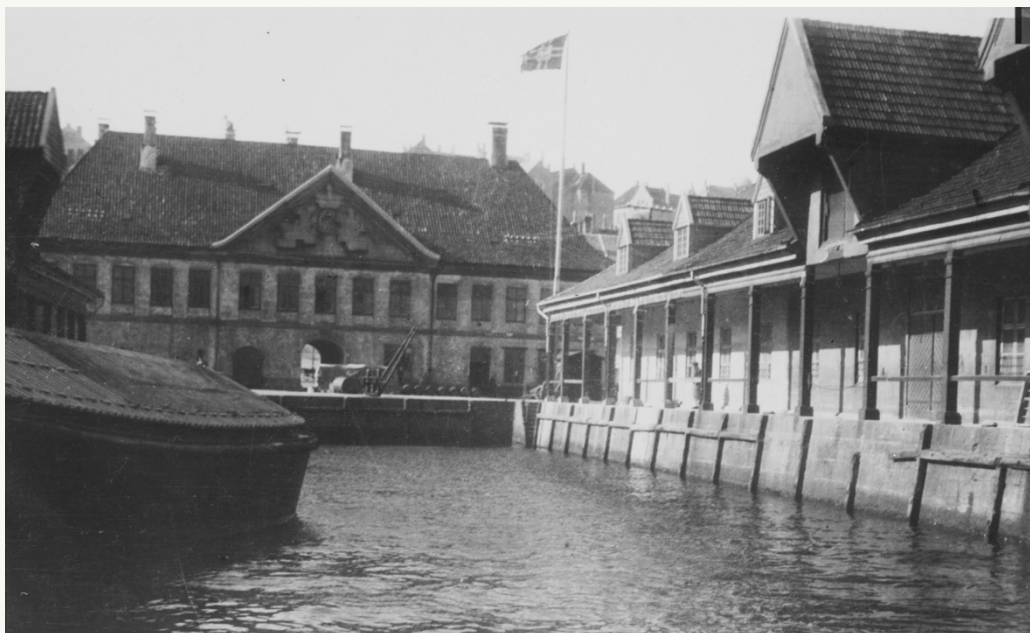
Figur 24 Statsbyggmester J. J. Reichborns tegning av Tollkammerbygningen fra 1768. Fra Hildebrandt Meyers manuskripter. Arkivet etter De eligerte menn. Kilde: Bergen Byarkiv.

Figur 25 Tollboden Foto: J.H Kuenholdt A/S ubb-bs-pkb-00286 mellom 1921 og 1939. Kilde: Marcus uib.no.

Den nåværende tollkammerbygningen er en senbarokkbygning i pusset bruddsteinsmur i to etasjer, høyt valmtak og dominerende midtgavl mot Vågen. Murbygningen ble oppført i 1759–1761 etter at den eldre tollboden i 1756 gikk tapt i bybrannen som nesten ødela hele Strandsiden fra Torget og utover til Nordnes. Den nåværende tollboden ble oppført noe lengre inn fra Vågen enn den gamle. Rester av de gamle bolverkene ble fjernet og den nye tollboden oppført på bolverk oppfylt med stein. På sjøsiden ble det laget en skjermet havn i

form av en hop med kaianlegg på tre sider. Dette kaianlegget er senere forlenget utover i Vågen og erstattet av steinkaier og større utfyllinger.

Figur 26 Tollboden og nordre pakkhus. Ukjent årstall og fotograf. Kilde: Marcus, uib.no.

Tollbodens inntrukne veggfelter som er ført ned til bakken og avsluttet oppe med rundbue, regnes som et typisk stiltrekk hos Reichborn. Gavlen mot Vågen er merket med Christian 7.s monogram, men er ellers preget av et ufullført marmorrelieff med en kubistisk virkning. I 1. etasje var det opprinnelig lager og leiligheter for tollforvalteren og tollkassereren. I 2. etasje var det kontor og oppholdsrom for tollbetjentene.

Figur 27: Tollboden i dagens bysituasjon. Foto: Asplan Viak.

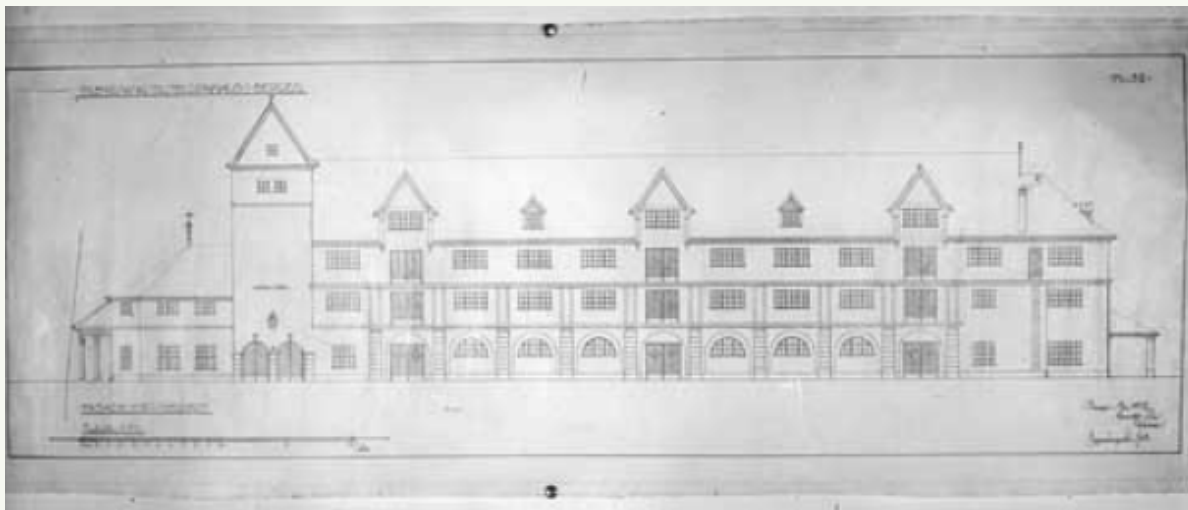
Tollboden ble sterkt skadet av eksplosjonen i 1944. Det ble besluttet å bygge den opp igjen i sin opprinnelige form, og i 1954 ble tollboden gjenreist i sitt ytre av arkitekt Johan Lindstrøm. Den innvendige planløsningen ble noe endret, og interiøret er preget av perioden både i

form, materialer og håndverk som er av høy kvalitet. Bygningen er i dag forvaltet gjennom Entra ASA. Tolldirektoratet er leietaker.

Bygningen ble forskriftsfredet i 2013. Den karakteristiske bygningen har svært høy arkitektonisk verdi og autentisitetsverdi. Anlegget representerer bebyggelsen i Bergen etter bybrannen i 1756. Bygningen er en god representant for datidens stilretning, og har stor kulturhistorisk betydning.

Tollvesenets pakkhus. Anlegget har tidligere hatt pakkhus langs begge sider av hopen (Søndre og Nordre pakkhus). Søndre pakkhus ble oppført i tre omganger fra 1798, nordre pakkhus ble etablert i 1830–32. Bryggene ble utbygd i 1870 og 1887, og 1905–08 ble det gjennomført omfattende utvidelser av både kailegemene og pakkhus. Pakkhusene er etter dette endret, forlenget og fornyet flere ganger. Søndre pakkhus ble totalskadet i brann i 1960, og restene ble revet få år etterpå.

Eldste del av det nåværende Nordre pakkhus ble oppført i 1908. Det ble forlenget vestover i 1919, og i 1920–23 med en tre etasjers fløy i vinkel nordvestover, som i begynnelsen inneholdt lokaler for Tollvesenet og pakkrom til utleie. Begge ombyggingene ble tegnet av Einar O. Schou. Bygningen er før andre verdenskrig påbygd en etasje ved at takflaten er løftet. De opprinnelige arkene forsvant med denne endringen (se figur 27). Hele det Nordre pakkhus med havnelager er senere solgt til Bergen Havnevesen. I 1960 ble lagerbygningen bygget om til kontorer. Til tross for påbygging og endringer av fasadene har anlegget likevel store deler av det opprinnelige uttrykket og mange arkitektoniske detaljer bevart. Bygningen er fortsatt lesbar for sin tid, og har derav stor antikvarisk verdi.

Figur 28 Tilbygging til tollpakkhus i Bergen. Atelier KK, 1922. Kilde: Marcus, uib.no

Figur 29: Tollpakkehuset i dag. Foto: Asplan Viak.

Figur 30 Tollbodens nordre pakkehus forlænget 1920. Ukjent fotograf.

Sliberget

Sliberget er inntegnet på et kart fra 1746, og første gang nevnt 1750. Navnet kommer av *sly*, et dialektord for grønnauger, grønnske, som vokste på fjæresteinene den gang husene her lå ved strandbredden. Husene i Sliberget nr. 1, 2 og 3 er vedtaksfredet og har med det stor verdi. Ni

eiendommer er registrert i SEFRAK-registeret, derav er fem oppført på 1700-tallet. Disse er alle regulert til bevaring (Reguleringsplan Bergenshus. Sliberget, vedtatt 1985).

Sliberget 1 (ID 87159) er et bolighus oppført i 1757, antakelig bygd rett etter bybrannen i 1756. Det er et laftet trehus i to etasjer kledd med liggende, hvitmalt panel og utsvaiet saltak. Hovedfasaden er mot plassen Sliberget. I nordøst er det en passasje mellom huset og husrekken i Tvedtegården, en av sjøgårdene på Nordnes, mens den sørøstre fasaden vender ut mot Hellandsgården, en annen sjøgård.

Figur 31 Husene i Sliberget. Foto: Knud Knudsen. Arkivet etter formannskapet, Bergen byarkiv. Kilde :Bergen byleksikon. Til høyre Sliberget i dag.

Sliberget 2 (ID 87160) utgjør en liten byeiendom ved plassen Sliberget, oppført i 1756. Det er et laftet trehus i to etasjer kledd med liggende, hvitmalt panel. Fasaden mot Sliberget har valmtak med en stor, spissgavlet ark, som var en karakteristisk hustype i Bergen på 1700-tallet.

Sliberget 3 (ID 87161) er et malt tre-etasjes hus med valmtak i sør og saltak i nord. Bygningen er delvis laftetømret. Hovedfasaden er vendt mot Sliberget i sør og har to vinduer i hver etasje. Hjørneinngang mot sørøst.

Figur 32 Tre fredete bygninger og ni SEFRAK-registrerte bygninger ved Sliberget. Kilde: Askeladden.

Tvedtegården 1 (SEFRAK 1201-0102-023), bolighus i tre oppført i tredje kvartal av 1700-tallet.

Tvedtegården (SEFRAK 1201-0102-024), sjøbod i tre oppført i tredje kvartal av 1700-tallet.

Tvedtegården 3 (SEFRAK 1201-0102-032), sjøbod i tre med uavklart alder.

Hellandsgården 1 (SEFRAK 1201-0102-022), bolighus i tre oppført i tredje kvartal av 1700-tallet.

Hellandsgården (SEFRAK 1201-0102-025), sjøbod i tre oppført i fjerde kvartal av 1900-tallet.

Nagelgården 6 (SEFRAK 1201-0102-031), sjøbod i tre oppført i tredje kvartal av 1700-tallet.

Nagelgården 4 (SEFRAK 1201-0102-021), bolighus i tre oppført i fjerde kvartal av 1800-tallet.

Bekketomten 1 (SEFRAK 1201-0102-020), bolighus i tre oppført i tredje kvartal av 1700-tallet.

Bekketomten 2 (SEFRAK 1201-0102-018), bolighus i tre oppført i første kvartal av 1900-tallet.

Sliberget utgjør en liten, siste rest av den gamle sjøgårdstrukturen som går tilbake til middelalderen. Dagens bebyggelse går tilbake til siste halvdel av 1700-tallet og omfatter både sjøboder og bolighus. Bebyggelsen er oppgradert, og det ser ikke ut til å være særlig mange autentiske elementer igjen, men bygningene fremstår som form- og uttrykksmessig lesbare for sin tid.

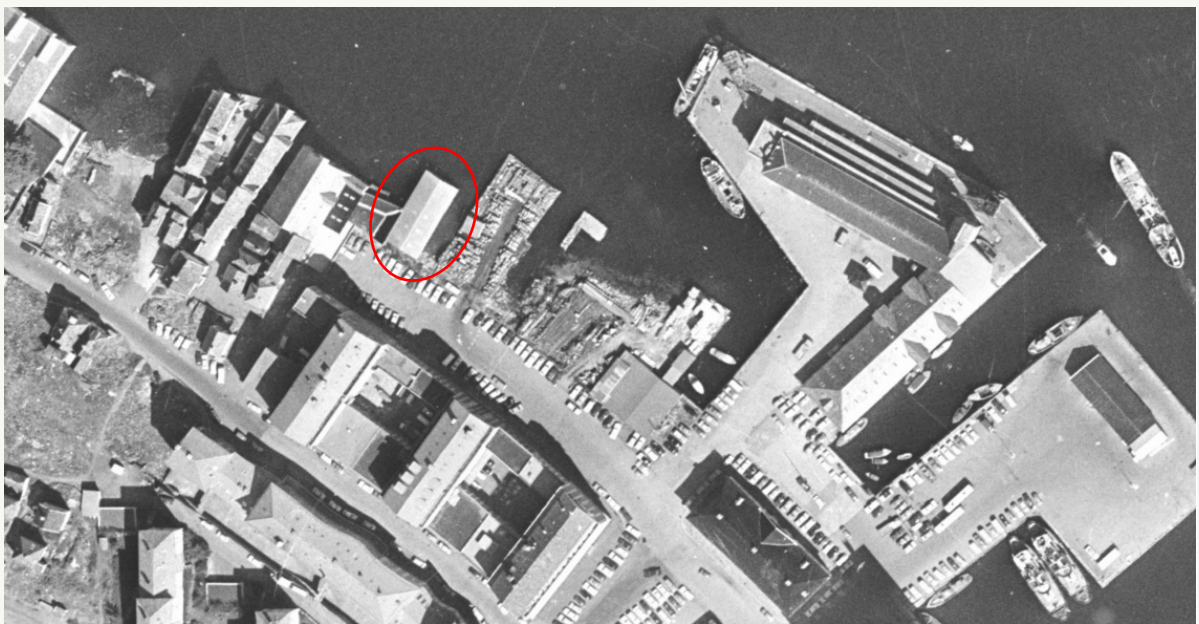

Figur 33: Bryggerekka fra Tollbodkaien og forbi Sliberget ut mot Nordnespynten. Den gjenoppbygde brygga i front.

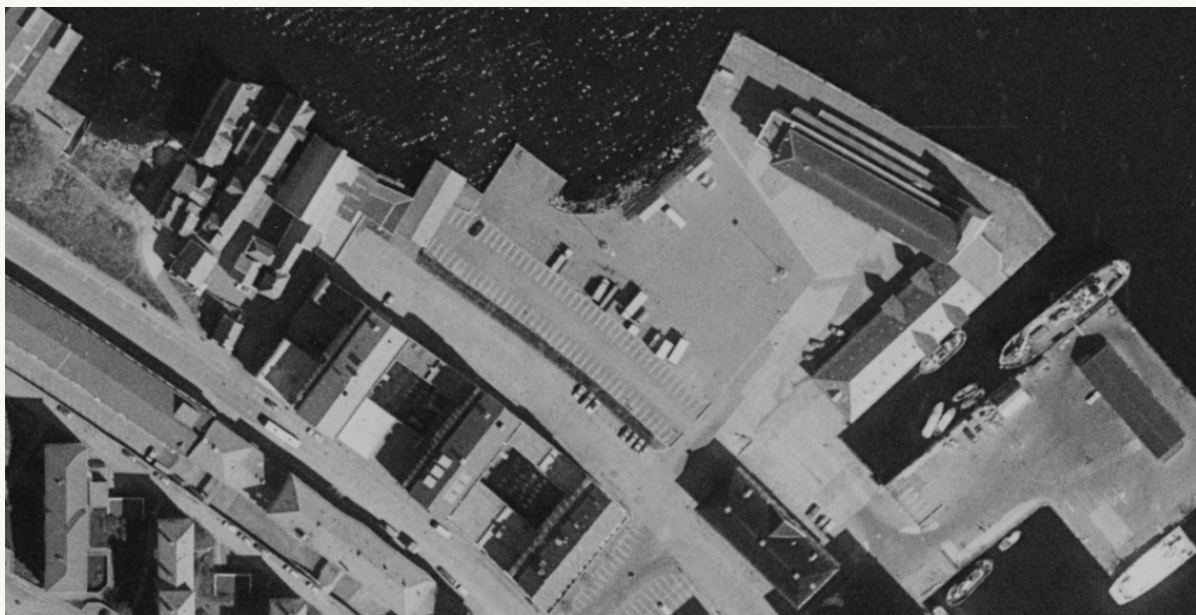
Det ligger en nyere brygge gjenoppbygd etter andre verdenskrig i C. Sundts gate 65.

Figur 34 Flyfoto viser Tollbodkaien slik den framsto i 1951. Rød ring viser den opprinnelige, her utbrente, gamle sjøboden. Kilde: 1881 Kart.

Figur 35 Flyfoto 1970 viser oppbyggingen av sjøhuset. Kilde: 1881 Kart.

Figur 36 Flyfoto 1980 som viser oppfyllingen for ny parkingsplass. Kilde: 1881 Kart.

Flyfotoene over viser at parkeringsplassen ble oppfylt en gang mellom 1970 og 1980. Skillet mellom den opprinnelige kaien og oppfyllingen er fortsatt synlig i overflaten. Bildet under viser dagens situasjon med parkeringsplass og vegetasjon langs C. Sundts gate.

Figur 37 Flyfoto 2020 som viser dagens situasjon. Kilde: 1881 Kart.

3. Oppsummering

3.1. Sårbarhet og kulturminnefaglige innspill

Tiltaket omfatter etablering av et byrom for barn på et oppfylt areal som i dag er parkeringsplass. Området med uterom og bebyggelse representerer stor tidsdybde fra middelalder og frem til i dag, der deler av Bergens historie kan oppleves i en «miniversjon». Tomten for aktivitetsplassen er en nyere oppfylling av havneområdet (1970-80) uten egen verneverdi.

Sårbarhet

Overordnede føringer: Både tiltaks- og influensområdet omfattes av store nasjonale og regionale vernehensyn gjennom å være lokalisert innenfor middelalderbygrunnen, inngå i Riksantikvarens NBI-register samt avsatt som hensynssone H570 i kommuneplanens arealdel. Alle tre vil være styrende for tiltaket, og krever dialog med alle tre forvaltningsnivå - Riksantikvar, fylkeskommune og byantikvar.

De største verdiene ligger i middealderbygrunnen og de fredete bygningene Tollboden og Sliberget 1, 2 og 3.

Middelalderbygrunnen: Restene av middelalderens bybebyggelse i Bergen ligger som kulturlag, bestående av ulike typer avfall og jordmasser som har samlet seg opp eller blitt påført gjennom tidene. Jevn fuktighet og fravær av oksygen gjør at organisk materiale som tre, lær, tekstil og bein kan bevares i kulturlagene. Restene av middelalderbyen trues i dag av gravearbeider og senkning av grunnvannsnivået. Det kan ligge kulturhistoriske verdier under fyllingen. Særskilte forhold, som må avklares med Riksantikvarens distriktskontor Bergen, vil være inngrep i bakken (for eksempel graving eller treplanting) og tiltak som kan endre grunnvannsnivået. Dette vil gjelde tiltak i både fyllingen og (eventuelt) fast grunn utenfor.

Bygningsmiljø: Tollboden er vedtaksfredet og Tollvesenets pakkhus er bevaringsverdig, men utgjør sammen med Tollbodkaien og Tollbodshopen en lesbar kulturhistorisk sammenheng med stor kunnskaps- og opplevelsesverdi. Den siste rest av den gamle sjøgårdstrukturen i Sliberget ligger et lite stykke unna tiltaksområdet, med bryggen i C. Sundts gt 65 som en «buffer» mellom. Etterkrigsbebyggelsen som ligger på begge sider av Tollbodallmenningen og langs C. Sundts gate er stor og robust, og tåler større endringer mer enn den eldste bebyggelsen i området. Bebyggelsen rundt tiltaksområdet har i dag en felles dus og dempet fargepalett. Ingen av bygningene blir direkte berørt av tiltaket, det vil kun være snakk om visuell påvirkning.

Eldre flyfoto viser at trerekken langs C. Sundts gate er plantet samtidig med at parkeringsplassen ble oppfylt. Den har ingen kulturhistorisk egenverdi, men bidrar til å illustrere den tidligere strandlinjen.

Figur 38 Tiltaksområdet 2020. Foto: Asplan Viak.

3.2. Kulturminnefaglige innspill til planlegging av tiltaket

De viktigste forholdene som bør vurderes vil være:

- Alle tiltak i middelalderbygrunnen må være avklart i planleggingsprosessen. Eventuell søknad om dispensasjon må være godkjent før tiltak kan gjennomføres. RA ønsker som regel ett detaljert grunnlag for slike søknader, men kan gi råd om mulighetsrommet i en tidligfase.
- Området har i dag et tydelig skille i overflatematerialene som viser den tidligere kailinjen. Dette skillet bør videreføres som et historiefortellende element.
- Gatesteinen tilhører den eldste delen, og bør derfor bevares som et historiefortellende element. I den nye parkdelen kan asfalten med fordel erstattes med nye urbane overflater som hører hjemme i nåtid/fremtid. Stort omfang av plen er uvanlig i dette miljøet.
- Dagens trerekke bør bevares for å illustrere tidligere sjølinje. Omfanget av ytterligere høy beplantning bør vurderes ift. områdets særpreg.
- Utformingen av nye tiltak i byrommet bør ivareta hensynet til omkringliggende bebyggelse. Området bør ikke fylles opp med alt for mange installasjoner, men heller gis et rolig uttrykk. Det finnes en smertegrense ift. for mange store/ høye dominerende elementer.

- Reflekterende materialer og sterke farger bør unngås. Farger kan selvsagt benyttes, men de bør ikke dominere omgivelsenes duse fargesetting for mye. Lekepark og omgivelser bør «snakke sammen» visuelt.
- Også utforming av «gjerder» mot bryggekant og innkjøring bør balanseres mot de kulturhistoriske omgivelsene på en god måte (kan gjerne gis et moderne uttrykk).
- Med sittemuligheter vil dette kunne bli et hyggelig og rolig tilholdssted i historiske omgivelser for familier, naboer, turister m.fl. Det kan kanskje være en idé å sette opp et lite, men synlig informasjonsskilt på en egnet sted? Kan utformes med tekst eller kun være en QR-kode. Bør avklares med Byantikvaren ift. informasjonsstrategi.

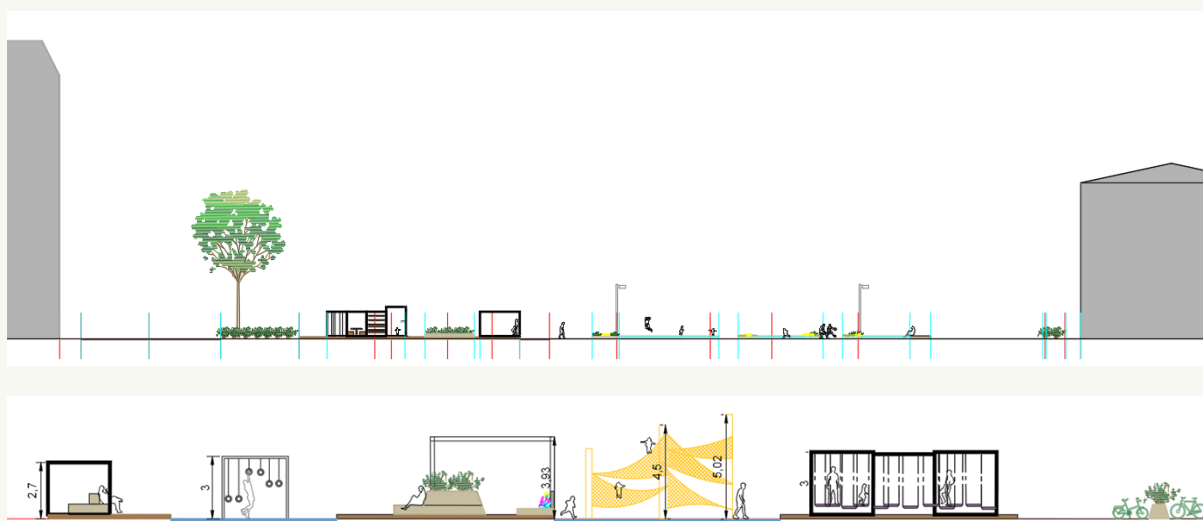
3.3. Konsekvensvurdering av skisseprosjekt

Figur 39 T.v.: Strandlinje år 1880/1886. Kilde: Byantikvaren i Bergen. T.h.: Strukturen videreført i skisseprosjektet.

Figur 40 Skisseprosjektet, plantegning.

Figur 41 Skisseprosjektet. Øverst snitt fra C. Sundts gate til Pakkhuset. Nederst tverrsnitt parallelt med C. Sundts gate.

Skisseprosjektet har tatt utgangspunkt i 1800-tallets hopestruktur med tilhørende lastemaster. Dette grepet vil gi en langstrakt, forenklet og fremtidsrettet struktur der de ulike områdene tilegnes ulike aktiviteter.

Det anses som et godt grep at skisseprosjektet bygger videre på en kjent historisk bygningsstruktur i dette området. Strukturen bidrar til en ryddig og oversiktlig inndeling med soner for de ulike aktivitetene og deres møblering. Det er positivt at møbleringstiltak som

krever størst høyde er lagt inn mot trerekken og den høye og mer robuste etterkrigsbebyggelsen på motsatt side av C. Sundts gate. Begge vil bidra til å bygge opp under lekeplassens høydevirkninger. Det er på samme måte positivt at de høyeste lekeinstallasjonene er trukket unna fredet og verneverdig bebyggelse på kaiområdet. Det tenkes en helhetlig løsning med et enhetlig preg og fargebruk som er avstemt med omgivelsene. Valg av endelige løsninger for elementer og takoppbygg samt materialbruk og fargesetting er ennå ikke avklart, og vil være et tema i videre samhandling med byantikvar og fylkeskommune.

Planområdet følger dagens avgrensing mellom opprinnelig kaisone og parkeringsplass. Opprinnelig dekke av smågatestein i kaiområdet rundt Tollboden og Pakkhuset (Tollbodallmenningen) blir bevart. Dagens adkomst ut til Nordre Tollbodkai opprettholdes, men stenges av for innkjøring fra C. Sundts gate. I tillegg blir det etablert enda en adkomst ut til kaien sørøst for C. Sundts gate 65. Dette medfører at dagens kaifront opprettholdes. Ved å utnytte solveggen ved Pakkhusets nordvestre fasade gis kaiområdet økt bruks- og opplevelsesverdi gjennom utvidet bruk samt økt aktivitet og attraktivitet. Det skal ikke gjøres fysiske endringer rundt Pakkhuset.

Trerekken fra 1980-tallet opprettholdes som et grønt tilskudd til en urban plass. Ønske fra brukerne om plen gjør at det grønne preget enkelte steder dras inn i ytre kant av aktivitetsparken, i et mindre omfang. Det er viktig at de grønne innslagene ikke endrer det overordnede urbane preget for mye. Handicapparkering legges langs trerekken ut mot C. Sundts gate. Det er viktig at det ikke etableres faste parkeringsplasser tett inntil Tollbodens fredete fasader, da det vil påvirke bygningens opplevelsesverdi. Veisperring for å unngå unødvendig trafikk inn i området er et positivt tiltak i forhold til bruken av lekeplassen. Dette er også et reversibelt tiltak. Nærheten til Tollboden tilsier at sperreelementene bør gis et enkelt, urbant utseende som del av dagens gatedekke og visuelt ikke konkurrerer med omgivelsene.

Samlet sett anses det positivt at tiltakene holdes innenfor avgrensingen av det oppfylte området som utgjør Barnas byrom. Det gir egenverdi til anlegget, samtidig som opplevelsesverdiene ut mot omkringliggende verneverdige og fredete bygninger blir opprettholdt og synliggjort.

Alle tiltak som innebærer fundamentering m.m. ned i middelalderbygrunnen må omsøkes og godkjennes av Riksantikvaren også i videre prosess.

Kilder

- Bergen byleksikon [Om Bergen | Bergen byleksikon \(bergenbyarkiv.no\)](https://bergenbyarkiv.no)
- Bergenskart.no
- Bergen kommune: Kulturmiljøplan for Bergen 2021-2025, Identitet med særpreg. Vedtatt 2021.
- Byantikvaren i Bergen: Kulturminneplan Bergen Havn. Bergen kommune, Byutvikling, 2006.
- Konkurransesgrunnlag Bryggen i Bergen.
- Krigsår i Bergen av Arne Lyngvi (1994)
- Riksantikvarens database Askeladden
- Riksantikvarens NB! Register
- Store norske leksikon
- Wikipedia [Nordnes - Kunsthistorie](https://no.wikipedia.org/wiki/Nordnes_-_Kunsthistorie)
- Wikipedia [Bergen - Wikipedia](https://no.wikipedia.org/wiki/Bergen)
- UiB Marcus - Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen.
- 1881 Kart, Historiske kart.
- [75 år siden Nordnes ble bombet av de allierte \(nordnesrepublikken.no\)](https://nordnesrepublikken.no)

